

KORINEK LÁSZLÓ

A bűn kriminológiájáról

A kriminológia mint tudomány megszületését a bűn fogalmának átalakulása tette lehetővé és egyben szükségessé. Azt is lehet mondani persze, hogy a gondolkodásban végbemenő változások, a törvényszegések világi elemzésére irányuló törekvések már ennek a diszciplínának a megnyilvánulásai voltak. Előfutárok mindenképpen. A nyugati civilizációban, így mindenekelőtt Európában, de az óvilági eszmevilágból táplálkozó Amerikában is a keresztény ideológia határozta meg és határolta be a téma megközelítését. Ebben az eredendő vagy áteredő bűnnek igen jelentős szerepe van.

A bűnfogalom teológiától való eltávolodásának egyik következménye és megragadható ismérve volt a felelősség individualizálása a világi jogban. Közismert, hogy a Biblia számos olyan történetet ír le, amelyekben közösségek, sőt: az egész emberi társadalom bűnösségéről van szó. Már ott is felmerült az általánosítás igazságtalansága, az ártatlanok megmentésének szükségessége. Ábrahám például szinte kufár módon alkudozik az úrral: hány igaz ember kellene ahhoz, hogy megmentse a romlott Szodomát és Gomorát. Lót és lányai túléltek ugyan a pusztítást, a városok – és bennük nyilvánvalóan a csak áteredő bűnnel terhelt gyermekek – azonban nem (Mózes első könyve, 18-19). Hasonló beavatkozás történt az özönvíz idején: Isten minden „élőt” elpusztított, de Noét és az általa kiválasztott állatok megmentette (Mózes első könyve, 6). Lényegében az eredendő bűn is kollektív meghatározottságként van jelen az egyénekből, ami persze nem zárja ki az emberek által konkrétan is elkövetett vétkeket.

A vallási normákkal való szembeszegülés okairól szóló magyarázatok szintén részei voltak a hívők által vitathatatlanul felfogott tanoknak. A modern állam azonban a teológiától egyre inkább elszakadó felvilágosodás gondolkodóinak nézeteire épül. A bűnös lélektől el kellett jutni a szabad akaratú ember „tabularasá”-jához azért (is), hogy immár a rutinválaszokkal szakítva lehessen keresni a kriminalitás okait.

Reményik Sándor a *Nem lesz kit ütnöd* című versében a „hetedéziglen” történi bűntetés jogosságát vitatja: *„Lehetsz Úr s lehetsz erős Isten, / És büntethetsz, ahogy akarsz, / De én vétkemért csupán engemet”*.

Meg kell jegyezni, hogy – mint a legtöbb esetben – a bűnre vonatkozó felfogások konfliktusa, ami mögött nyilvánvalóan a különböző rendszerekbe illeszkedő

értékek és normák összeütközése húzódik meg, ősrégi. Okkal idézik gyakran Szophoklész *Antigoné* című drámájából a testvérét királyi tilalom ellenére eltemetni készülő leány szavait: „Parancsaidban nem hiszem, hogy oly erő lehet, mely engem istenek nem változó íratlan törvényét áthágni kényszerít”.¹

A kriminológia alapjai azonban nem egyszerűen normarendszerek eltéréseire és egymással szembeni feszültségére vezethetők vissza. Többről van szó, ahogyan a modern állam is minőségi változást jelent a korábbi hatalomgyakorlási rendszerekhez képest. A szabad akaratról vallott felfogás, a tettközpontúság, valamint a megfelelő jogkövetkezmények alkalmazása lényegében mond ellent az áteredő bűn koncepciójának, a lélekre való összpontosításnak, valamint a megbánás és a megbocsátás fontosságának. Erre az alapvető különbségre utal az is, hogy számos nyelv megkülönbözteti a vallási-erkölcsi bűn megjelölését (angol: *sin*, német: *Sünde*, orosz: *greh*) a jogi értelemben vett bűnétől (*crime*, *Verbrechen*, *presztupljenije*). A magyarban ezt a distinkciót nem fedezhetjük fel, bár a bűnnek (mint másutt) itt is számos rokon értelmű kifejezése van.

A változás tehát radikális, miközben politikai-történelmi tényként állapíthatjuk meg: egyes határozott törekvések ellenére a vallásos hitet nem sikerült kiiktatni az emberek tudatából, az egyházak is megőrizték igen jelentős befolyásukat. Ebből következően a világi tudomány bűnfogalma nem semmisítette meg a szakrális értelmezést, hanem csupán mellé lépve, más viszonyok között vált uralkodóvá. Így az állam és az egyház szétválasztásának alkotmányos követelménye szolgálta a kriminológia viszonylag zavartalan fejlődésének kereteit.

A reális cél tehát nem a kizárólagosság volt, hanem a világi bűnfogalom kidolgozása és létjogosultságának az igazolása. Ez azonban elkerülhetetlenül visszavezet a normarendszerek párhuzamosságából adódó konfliktusok lehetőségére. Az pedig a mondottak szerint nem új probléma, de annak kezelésére rendelkezésre álltak és állnak olyan elvek, amelyek segítségével elkerülhető az *Antigonében* adott válasz. Márk evangéliumában (12:13-17) olvasható például az a híressé vált felelet, amelyben Jézus megengedi a kétfajta hatalom elvárásainak szolgálatát: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, Istennek, ami Istené.” Tény mindazonáltal, hogy vannak olyan helyzetek, amikor nem jelent megoldást egy ilyen kompromisszum.

A bűn fogalmának a modern államhatalom-gyakorlás követelményeihez igazított szekularizációja és tartalmi kidolgozása a jelzett körülmények között nem szakadt el mindjárt a teológiai felfogásoktól, amellet a későbbiekben is voltak kísérletek az együtt létezés normális állapotként történő igazolására.

¹ Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

William Blackstone az Anglia jogáról írt kommentárjaiban a mala in se, illetőleg a mala prohibita fogalmainak összehasonlításakor jutott arra a következtetésre, hogy az előbbi körbe tartoznak azok a legsúlyosabb cselekmények, amelyek esetében Isten maga rendelte el a halálbüntetés alkalmazását. Ilyen például a gyilkosság, hiszen Mózes első könyvében (9,6) a következő mondat szerepel: „Aki ember vérért ontja, annak vérért ember ontja.” Ebből adódóan van kapcsolódás a vallási értelemben vett bűn és a büntetőjogi fogalmak között².

A bűn világi, közjogi fogalma és a vallási tanok közötti átfedést bizonyítja az istenkáromlás kriminalizálása is. Az természetesnek tekinthető, hogy az emberölést, valamint az együttélés alapvető normáit sértő más cselekményeket mind az egyházak, mind pedig a világi bíróságok büntették. Tény viszont az is, hogy tipikusan átmentek a közhatalom büntetőjogába olyan magatartások, amelyek kifejezetten a vallási előírásokat sértették. Ilyen az istenkáromlás, amely mind az angol, mind az amerikai jogban kriminális megnyilvánulásnak számított a polgári átalakulás után is³. A görög alkotmány ma is tiltja a prozelitizmust, vagyis a hittérítést, ami hagyományosan az ortodoxoknak a katolikus egyházba való csábításában nyilvánult meg (13. cikk 2. bekezdés). Ez a rendelkezés tehát teljesen nyilvánvalóan az ország többségi vallásának a védelmét jelenti. (Külön tanulmányt érdemelne a zsidó hitvilágtól távolodó keresztény megközelítés bűnfogalmának vizsgálata, így például jellemző, hogy a zsidó ízparancsolat két kötőablaja öt-öt parancsolatot tartalmaz, addig a keresztényé három-hét bontásban veszi ketté a hívő és Isten, illetve hívő versus másik ember ellen elkövethető vétkeket.)

Jeremy Bentham, a kriminológia tudományának egyik úttörője az utilitarista fel fogást is megpróbálta összhangba hozni a vallási alapú megközelítésekkel. Ez azonban meglehetősen nehéz, hiszen igencsak eltérő nézetekről van szó. Bentham szerint nincs ellentmondás. Isten akarata nem tárható fel a kortárs viszonyok közepette. A Biblia ugyanis egészen más körülmények között jelenítette meg az útmutatásokat, azokból egyenes következtetéseket nem lehet levonni egy modern politikai adminisztráció számára. Így csupán feltételezett isteni akaratról beszélhetünk. Ami helyes, jó, arról okszerűen feltételezhetjük: megfelel Isten akaratának⁴. A mérce pedig a hasznosság⁵.

2 William Blackstone: Commentaries on the Laws of England. Vol. IV. Clarendon Press, Oxford, 1769. Idézi: Nancy Travis Wolfe: Mala in se – A Disappearing Doctrine? Criminology, vol. 19, no. 1., 1981, pp. 136–137.

3 Susan W. Brenner: Complicit Publication: When should the Dissemination of Ideas and Data be Criminalized? Albany Law Journal of Science and Technology, vol. 13, no. 2., 2003, pp. 107–108.

4 Jeremy Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation Clarendon Press, Oxford, 1996, p. 31. [eredeti megjelenés 1781]

5 Uo. 11–16. o.

Olyan nézet is megfogalmazódott, amely szerint a tartalmi értelemben vett bűn (Sünde) és a jogi fogalom csupán az általános és a különös viszonyában állnak egymással. Az előbbi megléte nélkül nem létezhet törvényi tényállás, a közhatalmi szabályozás azonban nem terjed ki minden bűnre⁶.

A leválás tehát valójában hosszú folyamat volt, kompromisszumokkal megtűzdelve. Nem is mindenütt történt meg teljes következetességgel. A vallási-egyházi és a világi-közhatalmi bűn közötti minőségi különbség azonban vitathatatlanul fennállt és fennáll.

A dolog azonban még ennél is bonyolultabb. A keresztény értékek és normák ugyanis Európában és a meghódított Amerikában nem pusztán a lelki élet tényezői voltak, hanem azon túlmenően jelentős mértékben az együttélés tényleges elvei, összetartó szabályai. A jelzett engedmények, ellentmondások tehát ennek is tulajdoníthatók. Másrészt a politikai államnak a civil társadalomtól való elkülönülése olyan következményekkel is járt, hogy a magánszféra védelme erősödött. Az elvileg a közhatalom által is elismert erkölcsi szabályok jelentős része pedig éppen ott érvényesült (vagy sérült), ahol a hivatalos ellenőrzés kevésbé tudott jelen lenni. Tipikusan ide tartoznak a szexuális kapcsolatokat rendező normák, amelyek vallási-erkölcsi meghatározottsága erőteljesen hatott és hat. Az európai fejlődéssel összhangban a modern állam kialakulása előtti korszakban Amerikában is az egyházi és világi elvárások alapvető egysége kapott hangsúlyt, a tényleges kikényszerítés azonban mindinkább az utóbbiak javára tolódott el⁷.

Megjegyzendő, hogy a bűn fogalmának értelmezésében a modern állam kialakulása előtt már a teológián és a kánonjogon belül is egyre inkább előtérbe került a szabályok megszegésére való hivatkozás, az isteni tekintély megsértésének hangsúlyozása. A lelki tényezők szerepének csökkenése a retributív egyházi igazságszolgáltatás igazolását szolgálta. A klérus rendeltetése egyebek mellett az volt ebben a felfogásban, hogy a vétkeseket megbüntesse azért, mert az Isten által létrehozott rend ellen támadtak. Innen már csak egy lépés a világi bírászkodás hasonló funkciójának igazolása⁸.

Mindebből következik, hogy a bűn fogalmának értelmezése közvetlenül összefügg a felelősség érvényesítésének rendjével, tehát az eljárással és az annak lefolytatására rendelt intézményekkel. A modern büntetőjog annyiban is változást hozott,

⁶ Heinrich Richter: *Das Philosophische Strafrecht – Begründet auf die Idee der Gerechtigkeit*. Verlag der Hartmannschen Buchhandlung, Leipzig, 1829, S. 110.

⁷ Lawrence Meir Friedman – Harry N. Scheiber: *American Law and the Constitutional Order: Historical Perspectives*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1988, pp. 53–66.

⁸ Ted Grimsrud – Howard Zehr: *Rethinking God, Justice, and Treatment of Offenders*. *Journal of Offender Rehabilitation*, vol. 35., nos. 3–4., 2002, p. 259.

hogy az állam és az egyház, a közhatalom és a civil társadalom határozott szétválasztásával nem akadályozta ugyan a vétkes magatartások lelki – és magánjogi – feldolgozását, a korábbiaknál határozottabban integrálta azonban a következmények alkalmazását. Egyszerűbben fogalmazva: a jogsértő magatartás objektív hatásainak megszüntetése vagy ellensúlyozása a polgári alkotmányosság rendjének kialakulása előtt döntően magánügy volt (leszámítva természetesen a hatalom elleni deliktumok kezelését). A sértett vagy az ő hozzátartozói érvényesítették a büntetőigényt, amelynek végeredménye mindenekelőtt az ő kompenzációjuk volt⁹. A joguralom eszméje azonban a modern államokban azzal a következménnyel is járt, hogy a normák megsértésének törvényben előírt szankciókkal való megtorlása miatt az áldozatok kártalanítása kizorult a büntető igazságszolgáltatás céljainak köréből. A bűn fogalmával ez a folyamat úgy függ össze, hogy a törvényszegés az állam és az egyén közötti ügyként manifesztálódott, az utóbbinak a vallási, erkölcsi elkötelezettsége, továbbá a sértettnak a vagyoni és más érdekei lényeges szerepet már nem játszottak. A bűn közjogi meghatározottsága vált dominánssá¹⁰. Így az is természetes, hogy a polgári alkotmányosság alapértékei: az emberi jogok jelentőségre tettek szert mind az egyes deliktumok törvényi tényállásában, mind pedig az eljárásban, a dolgok logikája alapján (az emberi minőség a tettest is megilleti) kétségtelenül erősítve a terhelt pozícióját.

A bűn és a bűnüldözés a társadalmi kontroll rendszerében

A bűn fogalmának a vallási közösség, továbbá egyidejűleg a hagyományos erkölcs normáitól való megkülönböztetése (tehát a *sin* és a *crime* elválasztása) egyben a társadalmi kontroll mechanizmusának átalakulását is jelzi. A ténylegesen ható – formális, de még inkább informális módon kikényszerített – szabályokkal szemben ugyanis az egyéni szabadságon és akaraton alapuló, haszonelvű módon értelmezett mozgatórugókat kellett megtalálni. A kriminológia első, klasszikusnak nevezett irányzata ezt a fordulatot fejezte ki¹¹ anélkül, hogy az oktatásban eljuttott volna az empirikus vizsgálatokig.

Ahogy azt a *nullum crimen sine lege* alapkövetelményként érvényesített elve is kifejezi: a büntetőjogi bűn a vallással szemben határozottan előtérbe helyezi a normát a szolgálni kívánt értékkel szemben. A polgári alkotmányosság feltételezi a

⁹ Paul Rock: *Victims, Prosecutors, and the State in Nineteenth Century England and Wales. Criminal Justice*, vol. 4., no. 4., 2004

¹⁰ Stephen Schafer: *The Victim and his Criminal*. Random House, New York, 1968, pp. 21–31.

¹¹ James J. Chriss: *Social Control: An Introduction*. Polity Press, Cambridge, 2007, pp. 15–16.

törvények uralmát, ahol a szabályok mindenki számára világosan megfogalmazódnak, megismerhetők (kivétel és kompromisszum persze e téren is van, lásd például *common law*).

Kétségtelen tény, hogy az elkövetett cselekményeknek a törvényben rögzített követelmények alapján történő megítélése egyben csökkenti – bár nem szünteti meg – az egyéni motívumok mérlegelésének és a következmények alkalmazásának lehetőségeit. Ellenkező esetben azonban a szubjektív szempontok túlsúlyossá válhatnak, ahogyan Hegel fogalmaz: „Nagyon csekély értelmi műveltség elegendő ahhoz, hogy mint azok a tudós teológusok minden cselekedet számára kitaláljunk egy pozitív oldalt, s ezzel egy jó okalapot és szándékot.”¹²

Nem fogadható el a „cél szentesíti az eszközt” megközelítése, tehát az eszköz felértékelődik. Érdemes megemlíteni, hogy a bűncselekmény-fogalomhoz tartozó társadalmi veszélyesség egyedi esetekre vetített, önálló feltételként való értelmezése és alkalmazása az egyébként megkérdőjelezhetetlen értéknek a tételesen megfogalmazott normával szembeni elsőbbségét fejezi ki, például a magyar büntetőjogban. Ebben az értelemben a kritérium feladása valóban visszatérést jelent a polgári törvényesség követelményrendszeréhez.

A vallási-erkölcsi kontrollnak a közhatalmi normákon nyugvó rendszerrel történő (részbeni) felváltása tehát egyszerűen fogalmazva a forma és a tartalom fontossági sorrendjének megfordítását is magával hozta. Ilyen körülmények között a bűnnek a valóságos sérelmet okozó szerepe is háttérbe szorult. Ezzel az önmagában vett rossz (*malum in se*) ilyen meghatározottsága is jelentőségét veszti, hiszen a törvényszövegekben ugyanolyan tilalmakban tükröződik vissza, mint a *malum prohibitum*. Az értéktartalmat is kifejező bűn helyébe egyre inkább a szabályok megsértése lép¹³. Tulajdonképpen ezt fejezik ki azok a szavak is, amelyek az említettek szerint számos idegen nyelvben másképp hangzanak az előbbire, mint az utóbbira vonatkozóan.

A vallási-egyházi bűnfogalom-értelmezésben a hangsúly továbbra is a tartalmi oldalon van. A bűn természetesen a normaszegést, az Isten akaratával való szembeeségülést is kifejezi, mivel azonban a keresztény hitvilágban ez az akarat egyben az egész létezés alapja, a legfontosabb elvárások megsértése egyben a létező rend tagadása is. Korzenszky Richárd megfogalmazásában: „A bűn egyértelműen olyan cselekedet, amely az embertől független törvényekkel való szembefordulást jelent. Amely kiszakítja az embert az egyetemes, a kozmikus rendből.”¹⁴

¹² Georg Wilhelm Friedrich Hegel: A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 164. o. [Kiemelés elhagyva. – K. L.]

¹³ Korzenszky Richárd: „Hisz bűnösök vagyunk mi...” Belügyi Szemle, 2001/6., 13. o.

¹⁴ Uo. 14. o.

A formának a tartalommal szembeni előretörését jelzi az is, hogy a büntetőjog alkalmazásában önálló és igen nagy jelentőségre tesz szert az eljárás. Annak rendje már csak áttételesen nyugszik a vallási és erkölcsi értékeken, valamint normákon, egyes fontos kérdésekben szembe is fordul velük. A keresztény tanokban oly nagy szerepet játszó áteredő bűnhöz képest itt például az ártatlanság véelme jelenik meg. Ez természetesen szintén visszatükröz valamiféle értékrendet, egyidejűleg azonban olyan funkciója is van, hogy az érdemben felderítetlenül, megoldatlanul maradó ügyekben is lehetővé teszi a formális rendezést.

A magyar Alkotmánybíróság szerint „Az anyagi igazság érvényesülésére éppúgy nem biztosít (nem biztosíthat) alanyi jogot az Alkotmány, mint ahogy arra sem, hogy egyetlen bírósági ítélet se legyen törvénytörtő. Ezek a jogállam céljai és feladatai, amelyek megvalósulása érdekében megfelelő - elsősorban eljárási garanciákat nyújtó - intézményeket kell létrehozni, és az érintett alanyi jogokat garantálni. Az Alkotmány tehát az anyagi igazság érvényrejtetéséhez szükséges és az esetek többségében alkalmas eljárásra ad jogot.”¹⁵

A fordulat kétségkívül magával hozta annak a lehetőségét is, hogy a büntetőjog mögött álló értékek elenyésznek, a közhatalom rendelkezésére álló eszköztárral vissza is lehet élni, akár napi politikai vagy bármely egyéb cél szolgálatába lehet állítani. A bűn kezelésének a forma, az eljárás irányába való elmozdulása nyilvánvalóan tágította a politika lehetőségeit. A keretek tetszőleges tartalommal való kitöltésének lehetősége a kikényszerítés legkeményebb instrumentáriumával együtt olyan kísértés, amelynek egyetlen rendszer jogalkotása sem tudott ellenállni. Az már a politikai-jogi kultúrától és az ilyen értelemben is felfogott garanciarendszertől függ, hogy mennyire távolodik el a törvény az eredeti rendeltetésétől: a leg súlyosabb társadalomellenes magatartások szankcionálásától.

Ilyen diszfunkciónak tekinthető a szocialista állam büntető igazságszolgáltatásában az osztályharc szempontjainak érvényesítése, ami nem csupán a polgári alkotmányosság szellemétől, de magának az igazságszolgáltatásnak a jellegétől is idegen. *Békés Imre* szerint a törvényhozásba vetett bizalmat a zsarnoki hatalmak gyalázták meg. Ez azonban a választások szabadságának elnyomásával, továbbá a legfelsőbb képviselői átalakításával is együtt járt¹⁶.

A törvényhozási joggal való visszaélés, a jogalkotás értékértalmának eltorzulása azonban nem kizárólag az önkényuralmi rendszerek sajátja.

Németországban *Günther Jakobs* fogalmazta meg az „ellenség-büntetőjog” koncepcióját, vagyis annak a törvényi szabályozásnak a szükségességét, amelyben megszűnik a jogegyenlőség: a becsületes embereket megkülönböztetik az el-

¹⁵ 9/1992. (I. 30.) AB határozat.

¹⁶ Békés Imre: Gondolatok a bűnről és a bűncselekményről. Belügyi Szemle, 2001/6., 9. o.

lenségektől. Utóbbiakat nem illetik meg teljes körben az eljárási garanciák, rájuk vonatkozóan a jövőbeni veszélyek elhárítására helyeződik a hangsúly¹⁷.

Mindez az Egyesült Államokban már valóság. A 2006-ban elfogadott Military Commissions Act (a katonai bizottságokról szóló törvény) az idegen, törvénytelen ellenséges hadviselőket kizárta az amerikai polgárokat és a külföldieket is megillető alapvető eljárási jogok élvezetéből, egyben rájuk nézve megtiltotta a humanitárius nemzetközi jog alkalmazását is.

Közismert, hogy mind a mai napig napirenden van a kínvallatás bizonyos formáinak törvényesítése¹⁸, már Magyarországon is lehetőség ártatlan emberek tömegeinek megsemmisítésére (lásd például a honvédelemről szóló 2004. évi CV. törvény 132. §-át).

Az értéktartalom és az eszköz jellegű alkalmazás közötti ellentmondások nyilvánulnak meg akkor is, ha a közhatalom aránytalanul súlyos büntetéssel fenyegeti a csekélyebb veszélyességű magatartásokat. Hasonló a helyzet ott, ahol a büntetőjog alkalmatlan meghatározott célok elérésére, mégis ilyen módon kívánja a törvényhozás és a jogalkalmazás elérni az óhajtott változásokat. Ezekre az esetekre nem annyira a végiggondolt hibás vagy elfogadhatatlan értékrangsorolás a jellemző, inkább a szabályozás, valamint a kikényszerítés lehetőségeinek téves megítélése. Közismert példa az amerikai – szövetségi – alkoholtilalom (1919–1932), amellyel kapcsolatban a kriminalitás terén is óriási károk keletkeztek, részben a nyilvánvalóan nem lévő alapossággal és körültekintéssel bevezetett változtatások hatására¹⁹.

Ha okozatiságot nem is lehet egyértelműen megállapítani, az kétségtelen tény, hogy a normának az értékkel szembeni hangsúlyozása, az eljárás szerepének felértékelődése összefüggésben áll a jelzett torzulásokkal.

Éppen ezért megfogalmazódtak olyan nézetek is, amelyek szerint hiba volt a kétfajta – vallási-erkölcsi és közhatalmi – bűnfogalom szétválasztása. *Herman Bianchi* például ezt nevezte a leginkább figyelmet érdemlő, egyben a leghátrányosabb következményekkel járó fejleménynek a kriminológia történetében. Az persze tény, hogy a formai elemeket előtérbe helyező meghatározások a törvényekben jelentek meg. Így a kérdés a tételes joghoz való viszonyulást is érinti. Erre vonatkozóan *Bianchinak* az az álláspontja, hogy hiba a kriminológiát a büntetőjog segédtudományának tekinteni, a kutatásoknak sokkal inkább a társadalmi magatartásokra kellene fókuszálniuk, semmint az írott normákra²⁰.

17 Nagy Ferenc: Az ellenségbüntetőjogról, a jogállami büntetőjog eróziójáról. *Magyar Jog*, 2007/2., 69–70. o.

18 Alan M. Dershowitz: *Why Terrorism Works*. Yale University Press, New Haven–London, 2002

19 Sárosi Péter: Egy „nemes kísérlet” kudarca. Az amerikai alkoholtilalom. *Beszélő*, 2007/2.

20 Herman Bianchi: *Position and Subject Matter of Criminology*. North-Holland Publishing, Amsterdam, 1956, p. 16.; Sawyer F. Sylvester: *Criminology – Past and Future*. *Criminology*, vol. 13., no. 2., 1975, p. 227.

A kritikában sok igazság van. Látni kell azonban, hogy a bűnözéssel foglalkozó tudomány nem negligálhatta a tételes jog hivatalos kezelését, hiszen az is része volt a valóságnak, amellelt az adatok forrását is hosszú ideig elsősorban a hivatalos statisztika jelentette, az pedig szintén a törvény által megadott keretek között funkcionált. A modern állam nem tudta egyszerűen átvenni a korábbi normákat, de az értékeket sem teljes egészükben. A gyökeres társadalmi átalakulás másfajta elveket és másfajta intézményrendszert követelt.

Az említett diszfunkciók azonban kétségtelenül bekövetkeztek. Azok megelőzésére, illetőleg ellensúlyozására különböző elveket, jogpolitikai követelményeket dolgoztak ki. Intézményes garanciaként a XX. században, főként a második felében létrejövő alkotmánybíróságokat kell mindenekelőtt megemlíteni. Ezek számos döntésben hívták fel a figyelmet a tartalmi követelményekre. Magyarországon például elvi érveléssel mondta ki a testület: *„Alkotmányos jogállamban a büntetőjog nem pusztán eszköz, hanem értéket véd és maga is értékeket hordoz: az alkotmányos büntetőjogi elveket és garanciákat. A büntetőjog a büntetőhatalom gyakorlásának törvényes alapja és egyúttal az egyéni jogok védelmének szabadságlevele is. A büntetőjog értékvédő ugyan, de szabadságlevélként az erkölcsi értékek védelmében nem lehet az erkölcsi tisztogatás eszköze.”*²¹

Nem lehetséges tehát tetszőleges tartalommal megváltoztatni a normákat. Az alaptörvény az emberi jogok tiszteletben tartását és védelmét jelöli meg az állam elsőrendű kötelességeként, ezért logikusan azok szolgálata adja a demokratikus jogállami büntetőjog alapját. Mivel azonban a kilátásba helyezett szankciók az eljárással együtt igen súlyos korlátozásokat is magukban foglalnak, a szükségesség és arányosság elve irányadó a szabályozás során. Az állami beavatkozás következményeire is tekintettel a büntetőjog kizárólag ultima ratio lehet a társadalomra veszélyes megnyilvánulások elleni fellépés eszköztárában. *„Társadalmi rendeltetése, hogy a jogrendszer egészének szankciós zárköve legyen. A büntetőjogi szankció, a büntetés szerepe és rendeltetése a jogi és erkölcsi normák épségének fenttartása akkor, amikor már más jogágak szankciói nem segítenek.”*²²

Tény viszont az is, hogy ezek a tiszteletet érdemlő erőfeszítések nem tudták megakadályozni a büntetőjog további erőzóját. Miután a múlt század második felében a bűnüldözés mozgási szabadságát korlátozó garanciák – egyebek mellett az alkotmánybíróságok és más hasonló intézmények (például ombudsman) beállítása miatt – erősödést mutattak, a közhatalmi fellépés eszköztára jelentősen átalakult. Ez annyiban érintette a bűn fogalmát, hogy egyes tényállásokba mind gyakrabban építettek olyan rendelkezéseket, amelyek nehezen egyeztethetők össze a

21 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

22 30/1992. (V. 26.) AB határozat.

klasszikus alkotmányosság felfogásával. Példaképpen említhető a magyar Btk.-ból a vesztegetés feljelentőjének büntetlensége, de a hivatalos személy elleni erőszak előkészülete is. Mindkettőnek az a rendeltetése, hogy a hatóságok fellépését megkönnyítse. Az előbbi esetben a felderítéshez, utóbbiban pedig nyilvánvalóan a üntetéseken birtokolt, támadásra használható tárgyak (tojás, kő stb.) elvételének jogi megalapozásához szükséges a törvényi előírás megléte. Hasonló a helyzet a bünszervezet fogalmával, amelyet a jogalkotó a korábbi meghatározásokhoz képest igencsak kitágított, holott a kriminológia eredményei, valamint a nemzetközi minták alapján is indokolt lett volna olyan elemek beépítése (például alá-fölé rendeltségi kapcsolatok, haszonszerzésre törekvés), amelyek általánosan elfogadottnak tekinthetők. Okkal lehet arra következtetni, hogy a törvényhozó éppen a nehezen bizonyítható tényezők kiiktatásával kívánta megkönnyíteni a jogalkalmazó helyzetét, ami igen kevésbé értékszemponitú eljárás.

Ezek a fejlemények a kockázati társadalom gondolkodásának és működési módjának, a biztonság szemponitja felértékelődésének az egyre erőteljesebb hatását is jelzik. Az *Ulrich Beck* által kidolgozott elmélet²³ nem korlátozódik a közhatalom működésére, de természetesen arra is kihatással vannak az általa feltárt változások. *Irk Ferenc* ezzel összefüggésben állapította meg, hogy a bűnözéskontroll egész rendszerét újra kell gondolni²⁴. A normaszegésekre való reagálás rendje helyett szükséges volna a kockázatok kezelését előtérbe helyezni. A represszió helyett a megfigyelés, az őrködés válik egyre fontosabbá. Az egyes elkövetett cselekmények helyett összefüggésekről, folyamatokról kell minél több ismeretet szerezni. Azt is végig kell gondolni, hogy tényleg minden bűncselekményre megfelelően lehet-e reagálni a büntetőjog szankcióival²⁵. Ha az öngyilkos merénylőkre gondolunk, akkor aligha.

A bűn, konkrétan a bűncselekmény mint kategória azért veszít a jelentőségéből, mert a hagyományos igazságszolgáltatási rend egyik fontos alkotórésze. A társadalomra veszélyes megnyilvánulások elleni fellépés más – egyre gyakrabban alkalmazott – módjainál már nem lényeges az ismérvek megvalósulásának beható elemzése, az egyes magatartások alpontokra is kiterjedő minősítése. Ha egy fedett nyomozó együtt él a bünszervezettel, akkor inkább az a feladata, hogy kedvező irányba alakítsa, nem pedig az, hogy részletekbe menően felderítse a résztvevők cselekedeteit.

23 Ulrich Beck: *A kockázati társadalom – Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003

24 Irk Ferenc: *A társadalmi-gazdasági változások és a bűnözés kapcsolata – A kockázati társadalom kriminálpolitikája*. In: Irk Ferenc (szerk.): *Globalizáció és kriminálpolitika – Emlékkönyv Pusztai László tiszteletére* a lálta tizedik évfordulóján. Országos Kriminológiai Intézet, Budapest, 2006, 48. o.

25 Uo. 40. o.

Visszatérés?

A XX. század végén a mondottak szerint már nem voltak tarthatók a modern állam és a polgári alkotmányosság klasszikus elvei. Annak ellenére sem, hogy az addigra kibontakozó igen sok irányzat között a „neoklasszikus” iskola is megtalálható volt. Önmagában a Beccaria, Bentham és mások tételeire épülő tanok felélesztése is jelezte: valamivel szemben, valamihez képest kellett újra hangsúlyozni a feledésbe merülő, háttérbe szoruló tételeket.

A fegyelmező²⁶, illetőleg a kockázati²⁷ társadalomnak a formális jogsértésektől a tényleges veszélyek érdemi kezelése felé fordulása tehát megrendítette a bűn pusztán (vagy elsősorban) utólag megtorlandó törvényszegésként való felfogását. Valójában itt sem előzmények nélküli, hirtelen fordulatról van szó, hiszen már a pozitivisták irányzatok is elszakadtak a polgári alkotmányosság szigorú követelményeitől. Garofalo például hangsúlyozta a bűn erkölcsi meghatározottságát. Szerinte szükséges a vizsgálódások körébe vonni azokat a megnyilvánulásokat, amelyek az emberek alapvető szolidaritás- és becsületérzése ellen hatnak²⁸.

Az okok kutatását értelmetlenné tevő szabad akarat²⁹ helyébe a bűnről való gondolkodás egyre inkább a különböző egyéni (lelki, testi) vagy más (természeti, társadalmi) meghatározottságokat tette. Felvetődött az a gondolat is, hogy az egyéni törvényszegés lényegében csak visszatükrözése annak a társadalmi kontrollnak, amelynek keretében egyes csoportok saját (politikai) érdekeiknek megfelelően határozzák meg a kriminalizálandó cselekmények körét, az egyes tényállásokat. Méghozzá nem visszaélészerűen (ahogyan arról szó volt), hanem a dolgok rendeltetése szerint. A magát új pönológiának nevező irányzat egyes képviselői szókimondóan fogalmaztak: szerintük a bűnözői körök és a sok tekintetben velük azonosított, de legalábbis rokonított „alsóbb néposztályok” kezelése egyfajta hulladékgyártássá válik. Ez elsősorban a börtönök működtetésére, a börtönpolitikára vonatkozik³⁰, de az elítéltek társadalmi összetétele nem független az alkalmazott jogtól, így a büntetőjog tilalmaitól sem.

Egészen a legutóbbi időkig megkérdőjelezhetetlen volt a modern büntetőjogban az egyéni felelősség elve. Ahogyan arra a 2/1994. (I. 14.) AB határozat is rámutatott, a kollektív bűnösség idegen a büntetőjog fogalomrendszerétől. Amikor

26 Michel Foucault: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990

27 Ulrich Beck: i. m.

28 Raffaele Garofalo: Criminology. Little, Brown & Co; Patterson-Smith, Boston, 1914, pp. 33–44.

29 Bócz Endre: A személyi társadalom-veszélyesség a büntetőjogban. KJK, Budapest, 1983, 18. o.

30 Malcolm M. Feeley – Jonathan Simon: The Form and Limits of the New Penology. In: Thomas G. Bloomberg – Stanley Cohen (eds.): Punishment and Social Control. Ed. 2. Aldine de Gruyter, New York, 2003, p. 470.

ettől eltértek, akkor a polgári alkotmányosság alapértékei is sérelmet szenvedtek. Egyes népek, nemzetek és etnikumok súlyos hátrányokat szenvedtek ettől a torzulástól. Az Alkotmánybíróság hivatkozott határozata szerint a kollektív felelősség a kezdetleges büntetőjogi gondolkodás jellemzője volt. Ezt a felfogást tükrözte az elkövető mellett annak családját, törzsét, lemenőit érintő intézményes bosszú. Ezzel szemben a modern büntetőjogban a felelősség mindig egyéni, ennek megfelelően a büntetés is csak az elkövetőt érheti.

Mindezek alapján nyilvánvalóan egyfajta visszatérésként is felfogható a kollektív büntetőjogi felelősség elvének egyre szélesebb körben való elterjedése a XX. század utolsó évtizedeiben és az ezredforduló után is.

Meg kell jegyezni, hogy nem csupán az állam és a jogi személyek kriminális megnyilvánulásairól, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó szankciók alkalmazásának problémáiról van szó. A kezdetlegesként megjelölt felfogás szinte eredeti formájában is jelen van napjaink politikájában. Példaként említhető a terroristák családtagjaival szemben kilátásba helyezett, sőt: a gyakorlatban is alkalmazott büntetések elfogadottsága. Tény, hogy a modern büntetőjog szankciórendszerében a halálbüntetés a legsúlyosabb. Éppen ezért teljesen kudarcra ítéltetett a hagyományos megtorlás azokkal szemben, akik bármely okból eleve lemondanak saját életük védelméről az elkövetett cselekménnyel összefüggésben. Logikus tehát az a következtetés, hogy a szeretteik elleni bosszú lehetőségének kilátásba helyezése kellő elrettentő hatással járhat. A hozzátartozók büntetése ilyen módon praktikus okokból került napirendre. A kollektív bűnösség eszméje abban az indoklásban érhető tetten, amely szerint a család gyakran kap igen magas összegű támogatást a terrorista szervezetektől a mártír magatartásának jutalmaként. Ilyen módon megteremthető egyfajta kapcsolat a klasszikus tételek és a „hetedízigen” megvalósított büntetés között. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az ilyenfajta érdekegység bizonyításának szükségessége nem merült fel, valójában tehát a közösségi felelősség tiszta formájának vélelméről, sokkal inkább azonban fikciójáról van szó. Mindemellett a hozzátartozók büntetésének is kellően súlyosnak kell lennie, ellenkező esetben a kívánt elrettentő hatás nem érhető el. Éppen ezért – ismét az ősi felfogásnak megfelelően – az életük vagy megélhetésük elleni szankciókról van szó³¹.

A félreértések elkerülése érdekében rögzíteni kell, hogy a jelzett fejleményekre való hivatkozás távolról sem jelenti az ártatlan – vagy legalábbis nem bizonyítottan bűnös – emberekkel szemben alkalmazott büntetések jogosságának elismerését. A kollektív felelősség intézményesítésének szükségessége azonban más, inkább vállalható igazságossági indokok alapján is napirendre került. Mindenekelőtt

31 Uri Fisher: Deterrence, Terrorism, and American Values. Homeland Security Affairs, vol. III, no. 1., 2007, pp. 12–13.

a közhatalom és a jogi személyek, továbbá egyéb szervezetek működésének, ma-gatartásának következményeiről van szó.

Az állami bűnözés fogalma régóta jelen van a köznapi, sőt a politikai termino-lógiában is. A jelzett keretek között azonban ez jogilag közvetlenül nem értelmez-hető. Ahogyan arra *Robert H. Jackson*, a nürnbergi per amerikai főügyésze vád-be-szédésében rámutatott: az állam mint testület által elkövethető bűncselekmény fikció. A kollektív felelősség megállapítása érdekében mégis feltétlenül szükségesnek tar-totta ezt a szóhasználatot³². Különösen azért, mert ellenkező esetben indokolatlan mentességben részesülhetnének azok az egyének, akik a közhatalom szolgálatá-ban követték el a bűncselekményeiket.

Államokat természetesen nem lehet bebörtönözni, más szankciók alkalmazása is meglehetősen problematikus, hiszen nyilvánvaló, hogy azok végső soron – sőt gyakran közvetlenül is – a lakosságot sújtják, márpedig a „bűnös nép” vagy „bű-nös nemzet” fogalma tényleg csak nagyon átvitt jelentéstartalommal létezhet. Ab-ban az értelemben azonban napirenden van a közhatalmi bűnösség kimondásá-nak szükségessége, hogy az állam érdekében, az állam felelős tisztviselőiként vagy vezetőiként követik el – például háborús – bűncselekményeiket, azok eseté-ben ez a minőségi meghatározottság is fejeződjön ki az ítéletben³³.

A közhatalom részéről megnyilvánuló kriminális jelenségek mindazonáltal egyál-talában nem korlátozódnak az erőszak jogellenes alkalmazására. *William Chambliss* vezette be az „államilag szervezett bűnözés” (*State-Organized Crime*) fo-galmát. Szerinte ilyennek minősülnek mindazok a deliktumok, amelyeket az állam tisztviselői követnek el munkájuk gyakorlása során a közhatalom képviselőiként. Ilyen bűncselekmény lehet a kalózkodásban, csempészetben, merényletek szervezésében való közreműködés. A „munka gyakorlása során” történő elkövetés nem jelenti azt, hogy a köztisztviselők jogszerűen, de még csak azt sem, hogy jóhiszeműen járnak el. Akkor is államilag szervezett bűnözésről beszélünk, ha az eljáró személyek tuda-tosan – de az állam általuk feltételezett érdekében – követik el a jogsértést, például részt vesznek illegális pártfinanszírozásban, törvénytörtő fegyvereladásokban stb.³⁴

Arra is van példa, hogy a közhatalom az eredetileg tőle függetlenül kialakuló bűnöző csoportokkal lép olyan kapcsolatba, amelynek következménye a kétfajta kriminalitás kölcsönös függőségen alapuló összefonódása³⁵.

32 <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/numberg/jackson9.html>

33 Nina H. B. Jørgensen: *The Responsibility of States for International Crimes*. Oxford University Press, Oxford, 2003, pp. 154–157.

34 William Chambliss: *State-Organized Crime*. Criminology, vol. 27, 1989

35 Erica Marat: *The State-Crime Nexus in Central Asia: State Weakness, Organized Crime, and Corruption in Kyrgyzstan and Tajikistan*. Central Asia – Caucasus Institute, Silk Road Studies Programme, Uppsala–Washington D.C., 2006

A bűn fogalmának hagyományos értelmezését kérdőjelezi meg, de legalábbis árnyalja a jogi személyek és más szervezetek által, illetőleg a keretükben elkövetett jogsértések megítélésének változása is. Ezzel kapcsolatban honosodott meg a „szervezeti bűnözés” kifejezés, ami nem azonos a szervezeti kriminalitással. Azért nem, mert nem az elkövetés céljából létrejövő csoportosulásokról, hanem „normál” szervezetekről, mindenekelőtt vállalkozásokról van szó, ahol olyan mértékben általánossá vált a törvényszegés, hogy az egyesek által elkövetett bűncselekmények vagy azok összegezése nem adja vissza a jelenség lényegét. Az ilyen magatartások kimutathatóan az adott szervezeten belül uralkodóvá váló bűnös normákon alapulnak, ebben az értelemben tehát feltétlenül meg kell különböztetni őket az egyéni elkövetéstől. A szervezeti bűnözés létezését valló szerzők szerint tehát valóban maga a csoport, a vállalkozás, sőt: akár az egész iparág válik bűnözővé a szó tartalmi értelmében³⁶.

Mindezzel összefüggésben egyre inkább napirenden van a jogi személyek büntetőjogi felelősségének megalapozása. Erősödik az a szükséglet, hogy a törvényszétségeket megalapító vállalkozásokat és más szervezeteket is büntethetővé kellene tenni, ellenkező esetben az egyes elkövetők vagy azok csoportjai könnyen a vállalkozások személytelen intézményrendszerébe menekülhetnének a felelősség elől, ugyanúgy mint az állam esetében a tisztviselők, vezetők. A megoldások egy részében az objektív felelősség rendszerére való átállással teszük lehetővé, hogy a jogi személyek elmaraszthatók legyenek. Hasonlít ehhez az úgynevezett „helyettesítő felelősség”, ennek keretében a jogi személy felel mindazon tettért, amelyet az ő érdekében követtek el. Másutt a vezetőre hárított felelősség szabályát érvényesítik. Sajátos modellt követ Franciaország, ahol a testületi felelősséget a jogi személy érdekkörében, a vezetők vagy vezető testületek által elkövetett cselekményekre korlátozzák, nem kizárva egyben a természetes személyek büntethetőségét³⁷. A szabályozás módjában vannak különbségek, a jogi személyek kriminális felelőssége azonban ma már általánosnak mondható Európában³⁸ és az Újvilágban is³⁹.

Magyarország a nemzetközi követelményeknek megfelelően szintén megalkotta a jogi személyekkel szemben alkalmazható intézkedések szabályait, ezek azonban nem a szervezet önálló büntetőjogi felelőssége irányába mutatnak, hanem az egyesek által elkövetett cselekmények következményeit kezelik (2001. évi CIV. törvény). Eredetileg csupán vagyoni előnyök megszerzésének szankcionálásáról volt

36 Gary E. Reed – Peter C. Yeager: Organizational Offending and Neoclassical Criminology: Challenging the Reach of a General Theory of Crime. In: Suzette Cote (ed.): *Criminological Theories – Bridging the Past to the Future*. Sage Publications, Thousand Oaks–London–New Delhi, 2002, pp. 217–225.

37 Tóth Mihály: Gazdasági bűnözés és bűncselekmények. KJK Kerszöv, Budapest, 2000, 42–48. o.

38 Fantoly Zsanett: A jogi személyek büntetőjogi felelőssége. HVG-ORAC Kiadó, Budapest, 2008, 57–159. o.

39 Edward B. Diskant: Comparative Corporate Criminal Liability: Exploring the Uniquely American Doctrine Through Comparative Criminal Procedure. *Yale Law Journal*, vol. 128., no. 1., 2008

szó, akár a jogi személy megszüntetésével is. A 2008. évi XXVI. törvény azonban kiterjesztette a jogkövetkezmények érvényesítésének lehetőségeit olyan esetekre is, amikor az előny nem vagyoni természetű. Megjegyzendő, hogy a módosító törvény indoklásában is említett OECD-ajánlások még tovább mentek, hiszen a jogi személy törekvéseire utaltak, miközben a hazai szabályozás megmaradt az egyéni elkövető célzatának az intézkedések feltételeként való rögzítésénél. Azt lehet mondani, hogy Magyarország alapvetően ellenállt a büntetőjogi felelősség hagyományos alapjai feladására, fellazítására irányuló törekvéseknek, a nemzetközi követelményeknek a klasszikus elvek kiiktatása nélkül tett eleget. Másutt azonban már radikálisabb változtatások történtek. Példaként említhető Hollandia, ahol a büntető törvénykönyv 51. §-ának (1) bekezdése kimondja: bűncselekményt természetes vagy jogi személyek követhetnek el.

A kifejtettek alapján megállapítható, hogy ma már nem érvényesül az egyénre szabott büntetőjogi felelősség kizárólagossága. Ebből azonban nem vonható le olyan következtetés, amely szerint a gondolkodás és a szabályozás kezdettől rossz úton járt. A kollektív felelősség mai intézményei a társadalmi-gazdasági fejlődés által produkált újfajta veszélyek miatt jöttek létre, bár kétségtelenül vannak olyan tendenciák, amelyek a magyar Alkotmánybíróság által kezdetlegesnek nevezett gondolkodást tükrözik (családatagok büntetése az elkövető helyett). Éppen ezért van szükség arra, hogy a klasszikus megoldás garanciális tartalma ne tűnjön el az átalakulás folyamán, érvényesüljön a „megszüntetve megőrzés” modellje.

A klasszikus iskola „jogépségi” megközelítése különösen a büntetések végrehajtásával foglalkozó szakemberek körében bizonyult tarthatatlannak, sőt: helyenként értelmetlennek. A törvények megsértéséért elvileg a normaszegés súlyával arányos szabadságvesztés-büntetésüket töltő emberek olyan hatások alá kerültek, amelyek igencsak megkérdőjelezték az utilitarista felfogás érvényesülését.

Enoch C. Wines, Zebulon Brockway és mások például már a XIX. században olyan változtatásokat javasoltak – nem előzmények nélkül – a büntetés-végrehajtás rendszerét illetően, amelyek nem a klasszikusok nézetein alapultak. Az akkor újnak számító törekvések lényege a bűnözők megjavítása volt a megtorlás egyszerű alkalmazása helyett. Ennek megfelelően a „börtön” szó vagy más hasonló megjelölések helyett „javítóintézet” (*Reformatory*) névvel illették az új szellemnek megfelelően épített új intézményeket. Az irányzat hívei szorgalmazták a határozatlan tartamú büntetések alkalmazását, az elítéltek megadott szempontok szerinti megjelölését és csoportokba sorolását, intenzív oktatási és szakmai képzési programok beindítását, a munkáltatást és a humánus fegyelmező módszerek bevezetését⁴⁰.

40 Alexander W. Pisciotta: *Benevolent Repression: Social Control and the American Reformatory-Prison Movement*. New York University Press, New York–London, 1994, p. 13.

Lényeges, a modern állam kialakulását megelőző időszak megoldásaira emlékeztető változások következtek be a bűncselekmények által okozott sérelmek kezelésében is. Amint arról szó volt, a közjogi jelleg háttérbe – vagy más jogi keretek közé – szorította a sértettek érdekeit. A XX. század második felében kibontakozó viktimológia azonban ráirányította a figyelmet az ebből adódó súlyos méltánytalanságokra: az áldozatok jogainak elhanyagolására. A sértettek eljárási pozíciói fokozatosan javultak, ez már önmagában is hangsúlyeltolódást okozott: újra éles megvilágításba került a bűn más embereket, tényleges életviszonyokat sértő hatása. Tovább erősítette ezt a tendenciát a helyreállító igazságszolgáltatás (*restorative justice*) modelljének térhódítása. Ebben a megközelítésben a bűncselekményre való reagálás közvetlenül annak előmozdítására irányul, hogy az elkövető működjön közre az általa tanúsított magatartás miatt bekövetkező kár helyrehozatalában, illetve a sérelem orvoslásában.

Amint arról szó volt, a modern büntetőjog kialakulása során a szubjektív tényező nem tűnt el ugyan, de szerepe háttérbe szorult a formális, valódi tudati átformálódást nem igénylő (csupán a racionális mérlegelésbe új tényezőit vivő), a tetthez és nem az elkövető személyiségéhez igazított szankciók javára. Lényegében ezzel függ össze, hogy a polgári alkotmányosságra épülő igazságszolgáltatás sokáig elutasította a megszegyenítést mint az elkövetőre való hatás túlhaladott formáját. Való igaz: a középkorban széles körben alkalmazták a pellengért, az elítéltek szenvedéseinek a nyilvánosság elé tárását. Az emberi jogok védelmének a közhatalom elsőrendű kötelességeként való meghatározása ebben is fordulatot hozott. Az egyenlő méltóság elve ugyanis aligha egyeztethető össze mások lealacsonyításával, önbecsülésük megsértésével. A kínzás mellett az embertelen, kegyetlen és megalázó bánásmód is abszolút tilalomként fogalmazódott meg, behatárolva a büntetőjogi szankciók lehetséges körét és jellegét⁴¹.

A későbbi fejlődés során ez a tabu is megdőlt (mint ahogyan ma már a kínvallatás bizonyos esetekben történő alkalmazásának lehetőségét is többen támogatják). Bebizonyosodott egyrészt, hogy a büntetések, de különösen a szabadságvesztés letöltése utáni időszak negatív élményei szükségképpen hordozzák a megszegyenítés jeleit. A jogépségi szemlélet helyett a valóságos veszélyek elhárítására összpontosító irányzatok számos képviselője pedig a szegyen megtisztító, lelket javító hatására hívta fel a figyelmet.

Émlítést érdemel mindenekelőtt *John Braithwaite* „reintegráló megszegyenítés”-elmélete. E szerint a megszegyenítés lehet kirekesztő (*disintegrative*) vagy megtartó, reintegráló (*reintegrative*). Az előbbi nem csupán igazságtalan, de valóban kont-

41 Chad Flanders: Shame and the Meanings of Punishment. *Cleveland State Law Review*, vol. 54., no. 4., 2006, pp. 609–610.

raprodukív is. A reintegráló megszegyenítés jellemzője, hogy az egyén tisztelét, méltóságának megbecsülését a rosszallás kifejezése során is fenntartják. Az ilyen reagálásnak jó példája a család, ahol a szülők tipikusan úgy büntetnek, hogy ezzel a gyermeket nem idegenítik el maguktól, hanem egyidejűleg kifejezésre juttatják – vagy pedig a büntetésen kívüli körülmények közepette jelzik –, hogy a vétkezőre továbbra is számítanak, ő továbbra is a kis közösség értékes tagja marad. A jól megválasztott büntetés összekapcsolja az egyént a közösséggel. Mэгhózzá olyan módon, hogy a szégyen nem csupán a saját magatartásra vonatkoztatva jelenik meg, hanem a csoport iránti felelősségként is.⁴²

Nem szorul bővebb indoklásra, hogy az említett, elsősorban büntetéstani változások visszahatnak a bűn fogalmára is, hiszen a magatartás és tudat, illetőleg a társadalmi-közvetlen válasz között mindig volt és van valamiféle (ha nem is egységesen értelmezett) megfelelés. A bűn felfogása kihát a büntetések tanára, de ez fordítva is igaz. Ha az elkövetésnek a sértett kiengesztelése és kártalanítása a szankciója, akkor ebből alappal lehet arra következtetni, hogy a magatartás miért volt tiltott.

Összegzés

A leírtak alapján elkerülhetetlen a következtetés: a bűn fogalma visszatért oda, ahonnan a kriminológiának a teológiától való elszakadása idején elindult. A kollektív bűnösségnek az egyéni felelősséggel való felváltása nem volt tartható: a jogi személyek és más szervezetek büntetőjog-alanyisága ma már számos jogrendszerben magától értődik. A normaszegés következményeinek az állam és az elkövető kapcsolatában történő kezelése szintén több területen túlhaladott. Ismét napirendre került a sértett kompenzációja, valamint a tettes közösségbe való visszavezetése. Ennek folyamán olyan eszközök, hatások is alkalmazhatók, amelyek a polgári alkotmányosság értékrendjében eredetileg nem voltak elfogadottak (például megszegyenítés).

Mégsem jelenthető ki, hogy egyszerű körforgásról van szó. Hangsúlyozni kell mindenekelőtt, hogy a változások soha nem hozták magukkal a korábbi felfogások, sőt: intézmények teljes kiiktatását. A különböző irányzatok és megoldások egymás mellett léteztek és léteznek. A helyreállító igazságszolgáltatás például nem szüntette meg a retributív szabályozást, a törvényben kiegészítik egymást. A közvetítés lehetetlensége vagy meghíúsulása esetén az általános rendelkezések irányadók.

⁴² John Braithwaite: *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp. 54–68.

Az elméletben lehet törekedni kizárólagosságra, a valóság azonban nem alkalmazkodik az ilyen igényekhez. A bűnözés hallatlanul összetett jelenség, a kezelése sem tűri a leegyszerűsítéseket. Az egyes megközelítések hatnak egymásra, jó esetben ez előreviszi a kriminalitás kezelésének ügyét. A pozitívizmus által felhalmozott óriási mennyiségű ismeretanyag sem tudta – szélsőséges kivételektől eltekintve – kiszorítani a polgári alkotmányosság alapértékeihez kötődő klasszikus iskola által kidolgozott garanciákat. A modern államot megelőző időszakból visszatérő felfogásokról sem lehet mondani, hogy egyszerűen elfoglalják korábbi helyüket. A kriminológia eredményei vitathatók, de nem kerülhetők meg. Vadonatúj dolgok nincsenek a nap alatt, de kétszer nem lépünk ugyanabba a folyóba. A helyreállító igazságszolgáltatás nem azonos a régi büntetőeljárással, a reintegráló megszegyenítés sem a pellengérrrel. A feladat nehézsége abban áll, hogy az „egyrész-t-másrészt” eklektikával szemben a bizonyított igazságok és valószínűsített pozitívumok integrálása szükséges. Ellenkező esetben a viszonylagos elvi egység feladása miatt a gyakorlat könnyen kikerülhet a tudományos és felelős politikai kontroll alól. A kivallatás és az ártatlan hozzátartozók büntetése már az elméleti munkákban is napirenden van, a boszorkányüldözések megalapozása talán még elkerülhető, bár egyes afrikai országok mindennapjaiban ez is létezik.

A bűn fogalmának meghatározása, valamint az egyes törvényi tényállások létrehozása óriási társadalmi felelősséggel jár. A tudománynak segítenie kell a jogalkotót, ennek során pedig a történeti vizsgálódások – egyebek mellett a jelzett veszélyek elkerülése érdekében is – mellőzhetetlenek⁴³.

IRODALOM

Beck, Ulrich: A kockázattársadalom – Út egy másik modernitásba. Századvég Kiadó, Budapest, 2003

Békés Imre: Gondolatok a bűnről és a bűncselekményről. *Belügyi Szemle*, 2001/6.

Bentham, Jeremy: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* Clarendon Press, Oxford, 1996 (eredeti megjelenés 1781)

Bianchi, Herman: *Position and Subject Matter of Criminology*. North-Holland Publishing, Amsterdam, 1956

Blackstone, William: *Commentaries on the Laws of England*. Vol. IV. Clarendon Press, Oxford, 1769

Bócz Endre: *A személyi társadalom-veszélyesség a büntetőjogban*. KJK, Budapest, 1983

Brailhwaite, John: *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989

Brenner, Susan W.: *Complicit Publication: When should the Dissemination of Ideas and Data be Criminalized?* *Albany Law Journal of Science and Technology*, vol. 13., no. 2., 2003

43 Nikola Lacey: *Historicizing Criminalization: Conceptual and Empirical Issues*. *Modern Law Review*, vol. 72., no. 6., 2009, pp. 936–960.

- Chambliss, William:** State-Organized Crime. *Criminology*, vol. 27., 1989
- Chriss, James J.:** Social Control: An Introduction. Polity Press, Cambridge, 2007
- Dershowitz, Alan M.:** Why Terrorism Works. Yale University Press, New Haven–London, 2002
- Diskant, Edward B.:** Comparative Corporate Criminal Liability: Exploring the Uniquely American Doctrine Through Comparative Criminal Procedure. *Yale Law Journal*, vol. 128., no. 1., 2008
- Fantoly Zsanett:** A jogi személyek büntetőjogi felelőssége. HVG-ORAC Kiadó, Budapest, 2008
- Feeley, Malcolm M. – Simon, Jonathan:** The Form and Limits of the New Penology. In: **Bloomberg, Thomas G. – Cohen, Stanley (eds.):** Punishment and Social Control. Ed. 2. Aldine de Gruyter, New York, 2003, pp. 75–116.
- Fisher, Uri:** Deterrence, Terrorism, and American Values. *Homeland Security Affairs*, vol. III., no. 1., 2007
- Flanders, Chad:** Shame and the Meanings of Punishment. *Cleveland State Law Review*, vol. 54., no. 4., 2006
- Foucault, Michel:** Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990
- Friedman, Lawrence Meir – Scheiber, Harry N.:** American Law and the Constitutional Order: Historical Perspectives. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1988
- Garofalo, Raffaele:** Criminology. Little, Brown & Co; Patterson-Smith, Boston, 1914
- Grimrud, Ted – Zehr, Howard:** Rethinking God, Justice, and Treatment of Offenders. *Journal of Offender Rehabilitation*, vol. 35., nos. 3–4., 2002
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich:** A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlat. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983
- Irk Ferenc:** A társadalmi-gazdasági változások és a bűnözés kapcsolata – A kockázat-társadalom kriminálpolitikája. In: **Irk Ferenc (szerk.):** Globalizáció és kriminálpolitika – Emlékkönyv Pusztai László tiszteletére halála tizedik évfordulóján. Országos Kriminológiai Intézet, Budapest, 2006, 36–48. o.
- Jørgensen, Nina H. B.:** The Responsibility of States for International Crimes. Oxford University Press, Oxford, 2003
- Korzenszky Richárd:** „Hisz bűnösök vagyunk mi...” *Belügyi Szemle*, 2001/6.
- Lacey, Nikola:** Historicizing Criminalization: Conceptual and Empirical Issues. *Modern Law Review*, vol. 72., no. 6., 2009
- Marat, Erica:** The State-Crime Nexus in Central Asia: State Weakness, Organized Crime, and Corruption in Kyrgyzstan and Tajikistan. Central Asia – Caucasus Institute, Silk Road Studies Programme, Uppsala–Washington D.C., 2006
- Nagy Ferenc:** Az ellenség-büntetőjogról, a jogállami büntetőjog erőzítőjéről. *Magyar Jog*, 2007/2.
- Pisciotta, Alexander W.:** Benevolent Repression: Social Control and the American Reformatory-Prison Movement. New York University Press, New York–London, 1994
- Reed, Gary E. – Yeager, Peter C.:** Organizational Offending and Neoclassical Criminology: Challenging the Reach of a General Theory of Crime. In: **Cote, Suzette (ed.):** Criminological Theories – Bridging the Past to the Future. Sage Publications, Thousand Oaks–London–New Delhi, 2002, pp. 217–225.
- Richter, Heinrich:** Das Philosophische Strafrecht – Begründet auf die Idee der Gerechtigkeit. Verlag der Hartmannschen Buchhandlung, Leipzig, 1829

Rock, Paul: Victims, Prosecutors, and the State in Nineteenth Century England and Wales. *Criminal Justice*, vol. 4., no. 4., 2004

Sárosi Péter: Egy „nemes kísérlet” kudarca. Az amerikai alkoholtilalom. *Beszélő*, 2007/2.

Schafer, Stephen: The Victim and his Criminal. Random House, New York, 1968

Sylvester, Sawyer F.: Criminology – Past and Future. *Criminology*, vol. 13., no. 2., 1975

Tóth Mihály: Gazdasági bűnözés és bűncselekmények. KJK Kerszöv, Budapest, 2000

Wolfe, Nancy Travis: Mala in se – A Disappearing Doctrine? *Criminology*, vol. 19., no. 1., 1981